

Ярослав Грицак

ІВАН ФРАНКО – СЕЛЯНСЬКИЙ СИН?

Одним з найпоширеніших уявлень про Івана Франка є його образ як селянського сина. Як і у випадку інших образів – Каменяра і Мойсея – Франко сам значною мірою був відповідальний за його створення і поширення. За різних обставин і нагод він називав себе “мужиком”, писав чи говорив про себе як про вигодованого “чорним селянським хлібом і працею твердих селянських рук” селянського сина, “що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані” і був готовий “віддати свої сили на службу селянських інтересів” [31, с. 31, 309 та ін.]¹. Як радянське, так й нерадянське франкознавство наполягало на “селянськості” Франка, бо це давало їм зручний старт для побудови своїх наративів. У першому випадку він був символом пригнобленого класу – селянства, ще не зовсім пролетаріату, але уже досить близьким до нього. У другому ж варіанті Франко виступав символом пригнобленої селянської (недержавної, плебейської і т. д.) нації, і його особисті успіхи ототожнювалися з успіхами покривдженого, погордженого всіма народом².

Насправді, тезу про селянське походження Франка можна прийняти лише з великими застереженнями. А вже його селянська (“мужицька”) ідентичність є чисто інтелектуальною конструкцією, результатом ідейної еволюції у молодечому віці, коли він під впливом Драгоманова і навернення до соціалізму став ототожнювати свої погляди з селянськими інтересами.

Це, звичайно, не заперечує підставового факту, що Іван Франко народився у селі і провів там перші роки свого життя, серед рідних, знайомих і товаришів, більшість яких були селянами чи селянськими дітьми. Але сам факт народження у селі ще не робить нікого селянином. Бо сільські мешканці не становлять єдиної цілісної соціальної групи. У галицькому селі, окрім селян, можна виділити що-

¹ Тут і далі у квадратних дужках подаються поклики на 50-томне зібрання творів Івана Франка: перше число означає номер тому, друге – номер цитованої сторінки.

² Одним з небагатьох винятків є праці польського франкознавця Мар'яна Якубця, який звертав увагу на шляхетське походження Франка, а в іншому контексті стверджував, що Франко походив з ремісничого середовища: M. Jakóbiec. O programie badań twórczości Iwana Franki // *Slavia Orientalis*. 1958. Vol. 8. No. 1. S. 9; ejusd. Iwan Franko i Vatroslav Jagič // *Slavia Orientalis*. 1959. Vol. 8. No. 2-3. S. 68. Заради справедливості признаюся, що, пишучи наприкінці 1980-х рр. політичну біографію Франка, я теж поділяв погляд про його селянське походження – див.: Я. Грицак. *Дух, що тіло рве до бою...: Спроба політичного портрету Івана Франка*. Львів, 1990. С. 33.

найменше ще шість верств: поміщики, дрібна шляхта, сільські ремісники, сільські євреї, австрійські службовці та священники³.

У Франковій сім'ї можна побачити переплетіння різних соціальних традицій: по лінії батька Якова, він походив з сільських ремісників, по лінії матері, Марії Кульчицької – зі старої і численної шляхетської родини Кульчицьких (тої самої родини, з якої виводився Юрій Кульчицький, герой Віденської облоги у 1863 р. й засновник однієї з перших – але не найпершої! – кав'ярні в Європі). На карпатському Підгір'ї, де народився Франко, дрібна шляхта була дуже чисельною. Близько 700 шляхетських “засцянків” (поселень) творили довгу смугу від Сяноку й аж до Буковини, проходячи через Сяноцький, Самбірський, Стрийський, Станіславівський і Коломийський округи, а також окремі острови у Чортківському, Тернопільському і Бережанському округах, в околицях Львова і Нового Сонча⁴.

Бабцею Франка була Людвіка Кульчицька з Ясениці Сільної, овдовіла шляхтянка з шестерома дітьми. Шляхетський титул не був тотожний багатству – за розмірами своїх господарств місцева (т. зв. ходачкова) шляхта не дуже відрізнялася від селянства⁵, однак була свідомо своєї відмінності від простих селян. Як правило, вона творила окреме поселення, відсепароване від селянських господарств, і свою власну громаду⁶. Відмінність збереглася у звичках, одязі, манерах триматися вдома і на людях⁷, а також у зверхності, часом – ворожості до селянства. У 1863 р., коли ходачкову шляхту в Ясениці охопив неспокій, викликаний звістками про нове польське повстання у Російській імперії, один з ясеницьких шляхтичів говорив селянам: “Постійте-но, швидко то воно не так буде, – вернуться давні часи, будемо ми знов хлопами орати, а жінками волочити”. Тоді ж по селі ходив вірш, в якому шляхта погрозувала селянам помститися за “мазурську різню” 1846 р. “Швидко, –

³ K. Ślusarek. Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku: wzajemne relacje // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 1999. T. 136. S. 117. Слюсарек виділяє разом з селянами лише п'ять груп, забуваючи про ремісників та священників. Соціальне розмаїття сільського світу добре передає фольклор, котрий зібрав Франко у Нагуевичах й околицях у часи юності. Серед фольклорних персонажів зустрічаємо представників знаті (пан, шляхтич), влади (мандатор, вїйт, писарчук) та вільних професій (адвокат, лікар (“цирулик”), а також ремісників (коваль, швець, маляр, мельник), священників, євреїв, сільських бандитів (опришки), солдатів (жовніри і рекрути) (*Коломийки в записках Івана Франка* / Упоряд. О. І. Дей. [Київ], 1970. С. 27, 36, 46, 66, 69, 79, 81, 83, 97, 99, 100, 102).

⁴ K. Ślusarek. *Drobna szlachta w Galicji, 1772–1848*. Kraków, 1994. S. 70.

⁵ У рідному селі Франка – Нагуевичах Самбірського округу (з 1867 р. – Дрогобицького повіту) – про шляхту ходила приповідка: “У мене, – жартував шляхтич, – три стодоли повні: в одній мак, в другій так, а в третій миш у голову зайшла, поки зерно найшла” [26, С. 183].

⁶ K. Ślusarek. Włościańscy i niewłościańscy... S. 122.

⁷ Франко оповідав історію іншої вдови-шляхтянки, жебрачки Бачинської, яка жила в тому ж селі, що й його бабця: “Ходить, бувало, по жебрах. У лахах, веретищами прикрита. А шляхетської фудулі не помітується. Ввіде, бувало, до хати, то не так, як друга баба, щоби стала на “пацьир” говорила, – а вона собі на лаву, і най-коби котра господиня не сказала їй: “А шо там, пані Бачинська?” – ну, ну, то так ту господиню спущує, що й світу божого не видит. – “А ти сяка-така, не знаєш, хто я? Хоть я тобі у лахмані, а я собі мосці пані”. І не давай їй, бувало, так, як другій бабі, кусник хліба, абощо – в очи верже. Але зараз мисочку якої теплої страви перед ню, або муки, або зерна якого в торбу – то аж тогди поговорит-поговорит, та й піде.” [26, С. 183].

говорилося у послідній строфі цього вірша, – будемо ми вас вішати за горла на гаки, а за вашу душу засвіtimo каганець” [26, 182].

Може викликати подив, чому Людвіка Кульчицька вирішила видати свою двадцятирічну дочку Марію за Якова Франка, селянина-вдівця, на рік старшого від свого покійного чоловіка. Як за різницею віку, так і за соціальним статусом, цей шлюб був явним “мезальянсом”. Свою розв’язку цієї таємниці запропонував о. Іван Негребецький, парох с. Ясениці, який одним з перших зайнявся Франковим родоводом: ходячкова шляхта вважала рівними собі тих людей, які були корисні загалові. Яків Франко був ковалем, знаним і поважаним в усій окрузі, а отже, “дорівнював” шляхті⁸. Нову деталь додав Роман Горак: родина Якова Франка походила з вільних селян, які не знали панщини і з середовища яких виходили війти та громадські попечителі⁹.

Наскільки шлюб між Яковом Франком і Марією Кульчицькою був типовим для тогочасних шляхетсько-селянських взаємин? Однозначну відповідь дати тут важко. Твердження Франка (а вслід за ним і Романа Горака), “що розділу між шляхтою а хлопами в ділах життя нема: хлопи женяться з шляхтянками, шляхтичі (рідше) з хлоп’янками” [36, с. 181], видається перебільшенням. Насправді такі випадки залишалися досить рідкісними, і діти від таких шлюбів сприймалися як щось не цілком природне¹⁰.

Але не має рації й польський дослідник галицької шляхти Кшиштоф Слусарек, котрий твердить про непорушність шляхетської традиції заборони шлюбів з селянами і селянками¹¹. Її неможливо було зберігати хоча б з чисто біологічних причин: оскільки чисельність шляхетської популяції в окремих місцевостях не була аж такою великою, то збереження ендогамії неминуче приводило б до шлюбу між близькими родичами. До того ж, традиція допускала вмотивовані винятки. Цю схему добре ілюструють записи у метричній книзі Ясениці Сільної з 1785 по 1855 р. – тобто до року, коли відбувся шлюб між Яковом Франком і Марією Кульчицькою. Повні дані про статус нареченого і наречену подано у 216 випадках. З них 183 становили шлюби між селянами, 19 – між шляхтичами і шляхтянками, і лише у трьох випадках (у 1830, 1831 і 1845 рр.) зафіксовані шлюби між виходцями із шляхетських і нешляхетських сімей (решту шлюбів припадали на шлюби між священницькими, солдатськими, міщанськими і жебрацькими сім’ями). Із трьох селянсько-шляхетських шлюбів один припадав на шлюб між шляхтичем та дочкою сільського війта, про статус сімей двох інших селянок немає даних. Можна припустити, що ця “шляхетсько-селянська” група була більшою, бо до неї могла належати частина записів, де не подано соціального статусу принаймні однієї

⁸ І. Негребецький. До родоводу Івана Франка // *Літературно-науковий вістник*. 1926. Т. 90. Кн. 7-8. С. 233.

⁹ Р. Горак. “Я є мужик, пролог, не епілог”. Повість-документ // *Київ*. 1985. № 9. С. 53.

¹⁰ Михайло Зубрицький згадував, як у дитинстві він дразнив свого двоюрідного брата, уродженого від такого шлюбу: “Тебе би треба перетяти на дві половини: шляхетську і хлопську” (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі – ЛНБ). Від. рукописів. Ф. 206 (В. Щурат). Од. зб. 922. Папка 27. Арк. 3).

¹¹ К. Ślusarek. Włościanscy i niewłościanscy... S. 121.

сторони. Зокрема, у записі про одруження Якова Франка і Марії Кульчицької наведено соціальний статус лише нареченої (“шляхтянка”)¹².

Візерунки утворення і розпаду сімей у тогочасному галицькому суспільстві укладалися в характерні риси т. зв. традиційного суспільства. Однією з його ознак є банальність смерті через недоїдання, низький рівень гігієни, поширення масових хвороб і майже повна відсутність медичної допомоги. Смерть була постійним супутником селянської сім’ї, і її найпершою жертвою ставали діти. Щоб забезпечити відтворення у такому суспільстві, високий рівень смертності повинен був компенсуватися високим рівнем народжуваності. Наскільки їй дозволяло здоров’я, жінка постійно повинна була народжувати. Селянка пересічно народжувала 6-8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. Чисельність сім’ї була рівнозначна достатку: чим більша сім’я, тим більший шанс на порівняно забезпечене існування. Шлюб за таких обставин найчастіше був справою не кохання, а тверезого розрахунку. Розлучення не допускалися і становили рідкий виняток, бо руйнували сільське господарство. По смерті одного з партнерів йому чи їй зразу ж шукали заміну¹³.

Історія сім’ї, в якій народився і виріс Іван Франко, вкладалася у цю схему. У його батька не залишилося дітей від першого шлюбу, і повторний шлюб у досить пізньому віці (53 роки) був його останнім шансом мати свою сім’ю. Він одружився два тижні по тому, як поховав свою першу жінку, котра померла від холери у 1855 р. Майже за рік після шлюбу, 25 серпня 1856 р. у подружжя народився первісток Іван. У цьому шлюбі Марія народила ще чотирьох дітей: дочок Тетяну (1858) і Юліанну (1863) та синів Захарія (1859) й Онуфрія (1861). З п’ятьох дітей Марії та Якова двоє – обидві дочки – померли малими (Тетяна прожила п’ять, а Юліанна – неповні три роки). Спільне подружнє життя тривало дев’ять років. Після смерті Якова 15 квітня 1865 р., у віці 63 роки, вдова зразу ж за півроку одружилася з парубком Григорієм Гавриляком, сусідом Кульчицьких, молодшим від своєї дружини на 6 років (на момент шлюбу йому було 23 роки). У цьому шлюбі Марія народила ще трьох дітей, з яких вижила лише дочка Юлія (після одруження – Юлія Багрій). Марія перестала народжувати у 1870 р., коли захворіла після останніх пологів. Хвороба поклала її у ліжку, з якого вона вже не встала. Марія Кульчицька померла 1 червня 1873 р. у віці 38 років.

Іван Франко разом з братами став круглим сиротою і був зданий на повну ласку свого вітчима. Останній не довго носив жалобу за своєю жінкою, бо вже за два з половиною тижні – 18 червня 1873 р.! – одружився з Марією Терлецькою. З нею він прожив аж до 1900 р., а по її смерті одружився втретє з Параскою Франко, племінницею Якова, яка до цього часу похоронила двох чоловіків. Гавриляк помер 22 травня 1916 року, не доживши тижня до смерті самого Івана Франка¹⁴.

З другої половини XIX століття у Європі надходить нова хвиля трансформації, яка передвіщає кінець традиційному відтворенню населення. Демографи називають

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 201. Оп. 4а. Од. зб. 6144.

¹³ Б. Н. Миронов. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX вв. // *Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР*. Москва, 1977. С. 94; W. I. Thomas and F. Znaniecki. *A Polish Peasant Family // Peasants and Peasant Societies* / Ed. T. Shanin. Middlesex, Engl., Baltimore, M. D./US, Ringwood, V. I./Australia, 1971. Pp. 23-29.

¹⁴ Дані про сім’ю Франка на підставі досліджень Романа Горака.

цю трансформацію переходом від “історичного” до “модерного” стану рівноваги. Його найпершим показником є стабільний і стрімкий ріст населення внаслідок зменшення рівня смертності. Рівень народжуваності ще довгий час залишається високим, але зі стабілізацією продовольчої ситуації він починає зменшуватися. В кінцевому результаті виникає нова стабілізація росту народонаселення, але на цей раз на основі значно нижчих рівнів народжуваності і смертності. На зміну нерегулярним міграціям під впливом природних і політичних факторів приходять регулярні міграції економічного характеру. Західна, Північна і Південна Європа вступають у цю трансформаційну фазу десь біля 1870-х рр., Галичина – приблизно на три десятки років пізніше. У загальному центрально- і східноєвропейському контексті приклад Галичини у цьому відношенні докорінно відрізняється від серцевинних німецькомовних провінцій Габсбурзької імперії, а також Чехії, Моравії, угорських земель, Сілезії, Помор’я і Великопольщі. Він значно ближчий до Буковини та польськомовної частини Російської імперії¹⁵. Відсутність компаративних досліджень не дозволяє провести порівняння з іншими, зокрема з сусідніми українськими губерніями Російської імперії. Можна сказати, що ще у 1920-х рр. у цій частині українських земель продовжувала діяти стара схема відтворення населення¹⁶.

Селянське господарство під тиском демографічних й економічних змін починало зазнавати еволюції. Поступово відмирала його засаднича риса – настанова на те, щоб вижити й уникнути ризику. Селяни у значній своїй масі перестали бути традиційними у тому сенсі, в якому вони були у передпромисловій епосі, коли їхнє функціонування опиралося на природних чинниках виробництва. Внаслідок агротехнічного поступу зростала інтенсивність землеробства і тваринництва. Промислове суспільство уже не потребувало такої кількості селян і змушувало їх до міграції у великі індустріальні центри. Ті, які залишилися у селі, все більше орієнтувалися на ринок. Цей тип сільського господарства, який польський економіст Яцек Коханович називає посттрадиційним¹⁷, набрав повсюдного розвитку.

Всі ці зміни сталися протягом життя Івана Франка. По суті, між його поколінням і поколінням його батьків пролягла борозна цивілізаційних змін. Пишучи у 1902 р. свої спогади про батькову кузню, він зауважує: “Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду” [21, с. 169].

Однією з засадничих змін було докорінно нове ставлення галицького селянина до освіти: дійшло до формування у нього думки, що освіта – це засіб “зробити сина людиною”, допомогти йому “вибитися в люди”¹⁸. Це не означає, що селяни раніше

¹⁵ K. Zamorski. Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku // *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 2 / Red. J. Chłopiecki, H. Madurowicz-Urbańska. S. 105.

¹⁶ В. В. Калініченко. *Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження*. Харків, 1997. С. 82-84.

¹⁷ J. Kochanowicz. *Spór o teorię gospodarski chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*. Warszawa, 1992. S. 195.

¹⁸ З. Пеленський. Між двома кінцями. Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами // *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 513-516; Ю. П. Присяжнюк. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 27.

не розуміли практичного значення освіти. Одноліток і пізніший приятель Франка Михайло Зубрицький згадував, що у його рідному селі (с. Кіндратіка Турківського повіту), “повідали, [що] коли чоловік знає “лумера” (“номери”, тобто числа. – Я. Г.), нераз у войську в великім місті се придало би ся дуже, бо знав куди діватися”. Тому окремі батьки навіть готові наймати сільського вчителя, який би навчив їх синів читати і писати¹⁹. Однак це не вирішувало питання грамотності у селі, бо, по-перше, сільські вчителі назагал відзначалися низьким рівнем освіченості,²⁰ по-друге, бажання наймати вчителів виникало серед дуже невеликої кількості, переважно заможних, батьків.

Ключем до суспільного успіху в австрійській Галичині була гімназіальна освіта (“матура”). Для того, щоб її досягти, селянам треба було постаратися, щоб дитина закінчила хоча б чотирирічну школу, де давали знання німецької і польської мов, необхідних для навчання у гімназії. Таких шкіл у східногалицьких селах було дуже мало²¹. Тому дітей треба було посилати до міських шкіл, а це коштувало набагато дорожче. Слід зазначити, що навіть після того, як початкова освіта у Галичині була оголошена обов’язковою (1869), рідко який селянин наважувався віддавати дітей до школи, принаймні на довше, аніж цього вимагав закон. Виживання сільської сім’ї залежало від кількості робочих рук. Дітей у ранньому віці залучали до праці. З 5–7 років вони займалися випасом худоби: наймолодші пасли гусей, свиней і телят, старші – коней і корів. Хлопці від 8 років працювали разом з батьком у полі, а дівчата займалися жіночими роботами як у полі, так і в хаті²². Навчання дітей у школі позбавляло селянське господарство доконче потрібної дармової робочої сили, а тому наражало його на додатковий ризик. Батькам важко було змиритися з думкою, що їхні діти у розпалі сільськогосподарських робіт просиджуватимуть у шкільних кімнатах, до того ж навчаючись предметів, багато з яких ніколи не пригодяться їм у “практичному” житті.

Негативне ставлення до освіти лише почасти було відображенням тяжких умов селянського життя. За ним стояли певні ментальні структури, лише опосередковано пов’язані з матеріальними обставинами. Для селянського світогляду була характерна моральна абсолютизація фізично виснажливої праці. Тому селянин ставився критично і з недовірою до діяльності, побуту і дозвілля привілейованих верств²³. Український діяч другої половини ХІХ ст. Борис Грінченко писав, що

¹⁹ ЛНБ. Від. рукописів. Ф. 206 (В. Щурат). Од. зб. 922. Папка 27. Арк. 6.

²⁰ Один з тогочасних спогадів подає збірний образ таких сільських вчителів: “Це були ні селяни, ні інтелігенти, ні світські, ні духовні. І одежа їх була – ні то селянська, ні то інтелігента, ні то світська, ні то духовної особи, а все разом змішане. ... Були між ними і деякі спосібніші і трохи читані, але були й темні, що не то що не чули про ці предмети, але й вимовити не могли. На питання намалювати коло малювали колесо від воза, а про стародавніх римлян говорили, що ті ще жили за Наполеона”. Див.: о. Филімон Тарнавський. *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя* / Упоряд. і ред. д-р А. М. Базилевич і Р. І. Данилевич. Торонто, 1981. С. 168-169.

²¹ Ł. H. Baik. *Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji // Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 3. Nauka i oświata / Red. A. Meissner, J. Wyrozumski. S. 153.

²² Р. Чмелик. *Мала українська сім’я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* Львів, 1999. С. 104-106.

²³ Ю. П. Присяжнюк. *Ментальність...* С. 25.

“[м] жик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить, бо розумова праця у мужика не робота”²⁴. Однією з головних ліній розділу між “мужиком” і “паном” була власне освіта: “панамі” для селянина були не просто його чи чужий поміщик, а все освічене суспільство взагалі. Тяжка фізична праця була сутністю селянської ідентичності; страждання, які селянин при цьому мовчки зносив, були богогідними. Натомість освіта була противна Богові, бо вона навчала людей лінивству, злу й безбожництву²⁵. По суті, у цьому проявлялося підставове заперечення селянством модерної культури та її носіїв, освічених людей²⁶.

Історія галицького суспільства другої половини XIX ст. багата на приклади такого ставлення селян. Михайло Павлик, котрий, як і Франко, теж походив зі села, пише про свого батька: “Тато мій, як і кождий селянин, противен науці, бо каже, що миньї з нейї? (підкреслення моє. – Я. Г.)”²⁷. Анонімний дописувач до газети “Батьківщина” повідомляв у 1880 р., що “[с]еляни пам’ятають стару приповідку: “Мій тато не учив ся, то і мені не треба”, та лише з великим примусом посилають діти до школи”²⁸. Селяни-батьки годилися віддати свого сина до гімназії переважно внаслідок втручання місцевого священика, вчителя або поміщика, котрий помічав талант дитини і намагався переконати їх у необхідності дальшої освіти²⁹. Хлопчиків також віддавали на навчання, якщо внаслідок вродженого чи набутого фізичного недоліку вони не були придатні до сільських робіт³⁰.

²⁴ Б. Грінченко – М. Драгоманов. *Диалоги про українську національну справу*. Київ, 1994 (“Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст.” Вип. 1). С. 38.

²⁵ Іван Макух, селянський син з Самбірщини, який перший у селі закінчив гімназію, твердив, що однією з головних причин небажання селян посилати дітей до школи був страх, що останні стануть безбожниками. “Парохи вбили селянам у голову думку, що учений син стане безбожником і тому селяни не посилали дітей до вищої школи” (І. Макух. *На народній службі. Спогади*. Київ, 2001. С. 10).

²⁶ L. Heretz. *Russian Apocalypse, 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar*. Ph D. Diss. Harvard University, 1993. Pp. 184–186.

²⁷ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)* / Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. 2: 1876–1895. С. 14.

²⁸ Вісті з Краю. Письмо з Снятинського // *Батьківщина*. 1880. 1 липня. № 13. С. 100.

²⁹ Франкові селяни-знайомі Гринь Римар і Гринь Берегуляк були вихованцями о. Чапельського, котрий переконав батьків віддати своїх талановитих дітей до гімназії (Письмо з Дрогобищчини. Що где-що про соціалізм і богохульство в Добровлянах і в Волі Якубовій // *Батьківщина*. 1886. 24 (12) грудня. Ч. 36–37. С. 215). Патроном Йосифа Маркова, який вчився у Дрогобицькій гімназії приблизно у ті ж часи, що й Франко, був священик о. Іван Коростенський, колишній секретар Самбірської Руської Ради (А. Заярнюк. *Руські патріоти в галицькому селі 1860–1870-х років: святоюрці, обрядовці, патерналисти і популісти* (На прикладі Самбірської околиці) // *Україна модерна*. 2003. № 8. С. 113). У випадку Василя Стефаніка: батько віддав його до школи за наполяганням місцевого поміщика, Йосипа Теодоровича, приятеля селян, учасника повстання Гарібальді та польського повстання 1863 р. (див. автобіографію Стефаніка у кн.: В. Стефанік. *Вибране*. Ужгород, 1979. С. 227). Порівняй також аналогічні українські та польські приклади з пізнішого часу: В. Нолл. *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років*. Київ, 1999. С. 99, 106; J. Jakóbiac. *Szkolna droga syna chłopskiego, 1882–1896* // *Galicyskie wspomnienia szkolne* / Red. A. Knot. Kraków, 1955. S. 404; J. Madejczyk. *Dwa lata w szkółce wiejskiej, 1889–1891* // *Ibid.* S. 450–451.

³⁰ В. Нагірний. З моїх споминів // *Нагірні, Леви – історія родини. Статті, спогади, наукові розвідки, архівні матеріали*. Львів, 2000. С. 61.

У час канікул дитина нерідко натикалася на стіну відчуження з боку односельчан, включно з вчорашніми товаришами дитинства: вони сторонилися свого приятеля, коли він повернувся як “паніч”, у мундирі³¹. Іван Франко у своїх творах не фіксує такого ставлення до себе з боку односельців. Адвокат Іван Кобилецький (1875–1944), уродженець Ясениці Сільної, розповідає таку історію:

Одного разу восени я був зі своїм батьком при оранці в полі. Підійшов сусіда, селянин, і розпочалася довга розмова; під час неї сусіда сказав таке до мого батька: “Чи хлопця, – показуючи на мене, – будете посилати до школи?” – “Я ще напевно не знаю,” – відповідає батько. “Е, дали б ви собі спокій із тими школами, – каже сусіда, – дивіться, що сталося з Франком: від Бога відступив, пан-Бог наслав на нього покаяння – з розуму зійшов... То вже вдурів то вдурів, але хоч би тихо дома сидів. Люди зі Слободи³² оповідають про нього, що аж волосся на голові стає. Цілими дням, кажуть, по лісах, як несамовитий, волочиться так, що люди в ліс бояться зайти. По ночах, повідають, ходить по хаті, щось сам до себе говорить, усміхається – сідає до столу, щось пише, знову встає і ходить,³³ і так цілу ніч. А я колись трохи не настрашився його. Йду до Борислава, а той на Попелівській горі іде з Борислава. Оброслий, як дід, портки по коліна, чоботята на палиці і щось до себе говорить і сміється; то я на другий бік дороги та в ноги. І пощо то діти тепер до школи посилати?”³⁴

Франковий приклад був таки винятковим: з усіх дітей, які народилися у шлюбях Якова Франка, Марії Кульчицької і Григорія Гавриляка, лише йому, найстаршому, вдалося здобути повну освіту. Щоб зрозуміти, чому і як це сталося, не достатньо покликатися лише на виняткову його обдарованість. За свідченнями людей, які знали родину Якова Франка, син Онуфрій з природи був, можливо, навіть здібніший за свого брата Івана. Його віддали до дрогобицького коваля у науку, але там він пробув усього два роки: вітчим Гавриляк забрав його, бо не було кому коней пасти. Дружина коваля говорила пізніше: “Коли б Онуфро пішов був в школу так, як Іван, zobачив би світ, що то за талант був!”³⁵ Подібна історія повторилася з дитячим приятелем Франка Іваном Яцуляком: коли малого Франка віддавали до школи у Дрогобич, то він намовив свого товариша йти з ним. Але батьки заборонили Яцулякові вчитися, бо як найстарший син він мусів помагати батькові у господарстві. Скориставшись з нагоди, хлопчик сам зібрав собі торбу книжок і втік до дрогобицької школи. Але на другий день його знайшов батько і забрав додому³⁶.

³¹ W. Najdus. Kształtowanie się nowoczesnych więziów społeczno-organizacyjnych ludności ukraińskiej Galicji Wschodniej w dobie konstytucyjnej // *Lwów: Miasto – społeczeństwo – kultura*. Kraków, 1998. T. 2 / Pod red. H.W. Żalińskiego, K. Karolczaka. S. 136-181.

³² Слобода – частина Нагуєвич, в якій проживала сім'я Франків; znana також як “Гора” або “Війтівська Гора”.

³³ Напевне, тут подається опис того, як Франко писав вірші: порівн. спогади Василя Щурата “Франків спосіб творення” (*Спогади про Івана Франка* / Упоряд. М. Гнатюк. Львів, 1997. С. 280): “Він ніколи не сідав до писання віршів в руці з папером. Коли narosła гадка, коли назрела до вислову, він мусив мати рух. Ідучи вулицею чи ходячи по кімнаті, висвистував собі наперед різні строфічні мелодії, щоб найти відповідну форму”.

³⁴ І. Кобилецький. Дещо про Франка // Там само. С. 39-40.

³⁵ І Косак. Іван Франко та його брати // Там само. С. 45.

³⁶ І. Яцуляк. Спомин з дитинних літ Франка // Там само. С. 43.

Винятковість Франкового прикладу демонструє ще й факт, що він був звільнений від роботи у господарстві. Його описи сільської праці в автобіографічних оповіданнях не переходять найнижчого ступеня “сільської освіти” – пасіння гусей. Вже пізніше, у зрілому віці, позбавлений інших засобів існування, Іван Франко змушений був таки повернутися до селянської праці. Але, признавався він тоді, “[д]о польової роботи у мене ... зовсім нема вмілості” [48, с. 267]³⁷. Можна спекулювати про причини цього нетипового явища – можливо, батько жалів свого довгожданого первістка, або в його ковальському і досить заможному³⁸ господарстві не було такої потреби у дитячій праці³⁹, а по його смерті вітчим Гринь Гавриляк дав Іванові змогу здобути освіту, щоб таким чином вилучити його (Івана) з числа дітей, які одержать земельний спадок. Але факт залишається фактом: Франка не залучали до тяжкої праці, звичної для його однолітків.

Треба зважати й на те, що поспіль зі своїми батьками Франко прожив тільки перші шість років життя⁴⁰. З 1862 р. і по 1864 р. він жив у своєї бабці Людвіки у Ясениці Сільній, куди його віддали у початкову школу. В одній із автобіографій Франко пояснював, що його віддали до родичів у сусіднє село, оскільки школа у Нагуєвичах була надто далеко, у горішньому кінці села. Це пояснення не виглядає цілком переконливим⁴¹, адже після двох років навчання в Ясениці його віддали ще далі, аж у Дрогобич.

Виходить, що Франкові родичі відразу планували дати йому повну освіту. На відміну від нагуєвицької початкової, у ясеницькій школі дітей вчили німецької і польської мови, без яких годі було продовжувати навчання⁴². Таке припущення

³⁷ Порівняй також спогади Франкового брата Захара, який твердив, що коли Іван приїжджав у Нагуєвичі “на вакації”, то все ходив на рибу і по гриби. “Тільки його роботи було”. Див.: В. Кузьмович. З юних літ Франка // *Новий час*. 1926. 2 травня. Ч. 30 (239). С. 8.

³⁸ Господарство Франків налічувало 24 морги – тоді як у Нагуєвичах найбільша земельна власність рідко доходила до 20 моргів [44/1, С. 80]. Сім’я утримувала декілька слуг. На заможність вказували розміри і вигляд Франкової хати – її опис Іван Франко залишив у спогаді “Моя вітцівська хата”, передрукованому у кн.: *Спогади про Івана Франка*. С. 557-559. Див. також: В. Стефанік. *Вибране*. С. 237; *Спогади про Івана Франка*. С. 47.

³⁹ Згідно зі спогадами Франкового приятеля, коли малий Іван брався кувати залізо, батько казав йому: “з тебе не буде коваля, ти будеш попом”. Див. І. Яцуляк. *Спомин...* С. 43.

⁴⁰ Характерно, що в дорослого Франка не знаходимо жодної згадки про двох його сестер, які померли у дитячому віці, коли йому було, відповідно, сім і десять років – тобто у цілком свідомому віці. Так само в оповіданнях про малого Мирона, які він називав “причинками” до своєї біографії [48, с. 559], немає згадки про його братів, котрі залишалися разом з батьками у Нагуєвичах. Це мовчання можна пояснити тою обставиною, що малий Франко у Нагуєвичах жив дуже мало. Інші дитячі оповідання Франка (“Грицева шкілька наука” і “Олівець”) також відображають ясеницький період його життя (див. чернетку статті Михайла Возняка “Від дитинства до повноліття Івана Франка”, що зберігається у ЛНБ. Від. рукописів. Ф. 29 (М. Возняк). Од. зб. 23. Папка 9. Арк. 16).

⁴¹ Роман Горак теж поставив під сумнів правдивість такого пояснення – на його думку, існувала інша причина. Якраз у той час нагуєвицька громада мала гострий конфлікт зі своїм священиком о. Осипом Левицьким. Оскільки одним з головних оскаржувачів з боку громади був Яків Франко, то віддаючи сина у сусіднє село, він хотів таким чином врятувати його від можливої помсти священика, який здійснював нагляд над школою (Див.: Р. Горак. *Я є мужик...* С. 65-67). Але таке пояснення є малопереконливим: о. Осип Левицький помер у 1860 р., і незрозуміло, чому Яків Франко мав би боятися його ще у 1862 р.!

⁴² Франко у “Причинках до автобіографії” пояснював різницю між ясеницькою і нагуєвицькою школою тим, що у другій не давали ані польської, ані німецької мов, зате більше навчали

виглядає ще більш правдоподібним, якщо прийняти до уваги засадничу відмінність між світоглядами шляхти і селянства. Рід Людвіки Кульчицької прослідковується достеменно протягом трьох поколінь – від її батьків до її дітей. Але навіть на цьому відрізку видно, що в сім'ї було традицією давати дітям повну освіту. Брат Людвіки Іван був греко-католицьким священиком і закінчив Львівську духовну семінарію. Невідомо, що закінчували її сини, але немає найменшого сумніву, що вони були освіченими людьми: старший брав участь у польському повстанні 1863 р. проти Росії і поклав там свою голову, а середній був офіцером і помер у Львові як “ліквідатор каси”⁴³. Третій син – Павло – не покидав села, бо мати переписала на нього своє майно, щоб доживати при ньому свій вік. Але й він також був письменним – саме Павло навчив читати Івана Франка, коли тому було 6 років [49, с. 241]. Наймолодший син Ігнатій вчителював у с. Куликові⁴⁴. З шести дітей освіту не дістали тільки дві дочки (у т. ч. мати Івана Франка). Людвіці по смерті чоловіка (1840) довелося самій дбати про добробут сім'ї. Кошти на освіту дітей вона одержувала, випродуючи свою землю. І це теж говорить про засадничу відміну її настанови від селянського світогляду: згідно з нею, не земля, а освіта вважається об'єктом капіталовкладення у майбутнє дитини.

До своєї бабці Франко постійно приїжджав на канікули з Дрогобича, аж до її смерті у 1871 р. Казали, що він був її улюбленцем. Характерно, що вона не залучала його до важкої роботи – хоча, як впливає зі спогадів Павла Кульчицького, сім'я працювала у полі, а чоловіки навіть не цуралися жіночої праці вдома [46/1, с. 578]. Людвіка мала безперечний вплив на виховання свого внука. Ті, хто знав його, помічали у його характері певний духовний аристократизм, а разом з тим – почуття самовпевненості, свого “я”, відваги, так якби він казав іншим: “Набік, бо я йду”⁴⁵. Це, на їхню думку, риси людини, яка не знала панщини. Багато десятиліть по тому, коли Франко добився слави, місцева шляхта відчувала почуття групової солідарності й гордості за його успіхи, промовляючи: “То йому чорт у ту руду голову такого всього напхав. Е, якби-то стара (Людвіка. – Я. Г.) встала та послухала!”⁴⁶

Спогади Івана Кобилецького подають ще один характерний фрагмент, який, з огляду на його важливість для нашої розповіді, варто навести повністю:

В кінці 1900 або на початку 1901 року я постарався відкрити читальню “Просвіти” в Ясениці-Сільній.

На це відкриття я запросив Франка і ще живого тоді Михайла Кобилецького, на той час урядника в Городку-Ягайловськiм, і обидва вони приїхали. Цей

церковно-слов'янської мови та церковного співу. Він зміг сам відчутися цю різницю, коли, скінчивши другий рік у ясеницькій школі, ще декілька тижнів ходив до школи у Нагуєвичах [39, с. 38]. Історик села Нагуєвичі твердить, що у часи Франкового дитинства місцева школа була бідною і малою, не всі діти могли у ній вміститися. Тому деякі багатші вчилися у Ясениці Сільній, а бідніші, провчившись у Нагуєвичах, залишалися неграмотними (О. Твардовський. Нагуєвичі – село Івана Франка // *Дрогобиччина – земля Франка* / Ред. Л. Луців. Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973 (“Український архів”. Т. 25). С. 333.

⁴³ Р. Горак. *Я є мужик...* С. 61, 64.

⁴⁴ І. Негребецький. До родоводу... С. 233; Р. Горак. *Марія, мати Франкова*. Трускавець, 1994. Ч. 1. С. 10.

⁴⁵ І. Кобилецький. Дещо про Франка... С. 37.

⁴⁶ Там само. С. 40.

приїзд є, на мою думку, дуже важливий до пояснення психіки нашого селянина того часу.

Франко привіз із собою в подарунок для читальні цілу купу книжок, так що читальня в Ясениці мала найкращу бібліотеку в Дрогобиччині. Промову Франкову всі присутні вислухали з роззявленими ротами, надзвичайно уважно. Скінчивши свою промову, Франко пояснював книжки, що привіз, як їх треба читати і розуміти. На все це присутні на зборах не відгукнулися жадними оплесками. Михайло Кобилецький, підбурений таким дарунком Франка, витягнув 20 корон і поклав як дарунок для читальні. Тоді всі присутні почали кричати “славно” і плескати в долоні, аж вікна бряжчали. Франко зрозумів, що його книжки ніщо проти 20 корон Миколи Кобилецького, витягнув з кишені також 20 корон, поклав як дарунок для читальні, і аж тоді присутні вшанували його гучними оплесками.

Цей інцидент викликав велике обурення у ходачкової шляхти проти селян, і це обурення на мені окошилося. По скінченні відкриття читальні шляхтичів-господарі посходились до мого батька і разом з ним робили мені закиди, навіщо я запрошував Франка на таку компрометацію. “Навіщо хлопіві книжок, – казали вони, – йому дай шістку, і буде як пес скавуліти”. Сам Михайло Кобилецький сказав мені після, що як був би знав, що так вийде, то гроші пізніше передав би. Цей випадок хай буде свідком того, які-то льоди треба було ломити, щоб дістатися до “хлопа”.⁴⁷

Льоди треба було ламати з двох боків. Не лише селянин ставився до “панів” з недовірою і підозрою – освічені верстви відносилися до селянства зі зверхністю і погордою. Це не було явище винятково галицьке. Воно було універсальним і служило ніби ознакою доброго тону в тогочасних “модернізуючих” політичних та інтелектуальних дискурсах. Слова Маркса про “ідіотичність сільського життя” стали класичними, і їх повторюють при різних нагодах. Німецький економіст Фрідріх Ліст, з яким полемізував Маркс, писав, що сільське суспільство показує “повільність сприймання, тілесну безактивність, прив’язаність до старих ідей, старих процесів, старих традицій, старих звичок, недостатню освіту, брак комфорту й особистої свободи”⁴⁸. Ернест Геллнер в одному із своїх останніх інтерв’ю згадував, що один із його британських професорів придумав власну градацію людських типів. На її вершину він ставив кембриджських мислителів, а на самий діл – неграмотних польських селян⁴⁹.

Селянство розглядалося як сирівець під нові великі модерні проекти – будівництво націй чи класів. А у щоденному житті воно діставало з боку “національних будителів” докори і зневагу. Характерним є приклад нагуєвицького священика, о. Осипа Левицького, який хрестив Франка. О. Левицький був одним з перших т. зв. національних будителів і прославився як автор першої галицько-руської граматики та перекладач Гете і Шіллера. “Захисник народу”, він, однак, забуває про ідеалізований ним народ, коли опиняється на селі, і починає воювати з сільською громадою. Через свій нестримний і своєвільний характер швидко настроїв проти себе значну частину селян. У свідченнях, які давав перед перемишльською консисторією на своє виправдання, постає його образ Нагуєвич: це – розгнуждане, розпите село, моральність

⁴⁷ Там само. С. 41-42.

⁴⁸ Цит. за: Т. Н. von Laue. *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York, 1969. P. 58.

⁴⁹ An Interview with Ernest Gellner // *Current Anthropology*. 1991. Vol. 32. № 1. P. 65.

котрого щоденно падає. Народ з охотою йде у жидівську корчму і там пропиває свою кервавицю. У нагуєвицькій школі він одного разу застав сільську дівчину, яка родить, бо боїться народжувати вдома, щоб її безчестя не бачили батьки⁵⁰.

З погляду нашої розповіді не важливо, чи ця характеристика Нагуєвич є правдивою. Важливо, що о. О. Левицький саме так бачить ввірену йому парафію. Приклади такого ставлення можна помножити. У серпні 1875 р. у Галичі відбулося народне віче, скликане Обществом ім. Качковського, що ставило своїм завданням ширити просвіту серед народу. Коли один із присутніх студентів, пізніший Франковий приятель Михайло Павлик, вніс пропозицію надрукувати руською мовою “Біблію”, то священники заявили: “Мы, по принципу, не должны допускать никакой популяризации, ни даже перевода святого писания на простонародный галицкий язык, потому-де, что за ними последуют, как в Немеччине XVI века, церковная реформация и мужицкие войны”⁵¹. Один з лідерів іншої освітньої організації – “Просвіти” – твердив під час загальних зборів, що “наш селянин – як скотина, як му будемо систематично давати науку – то здохне”⁵², інший вважав, що бідність народу пояснюється його (народу) лінивством, розтратністю і п’янством⁵³. Чи і наскільки погляди молодого Франка відрізнялися від вище наведених – невідомо. Але принаймні на 20 році життя, по закінченні школи та гімназії у Дрогобичі та на першому році в університеті, як початкуючий літератор, він заявляв: “Я пишу для інтелігенції, а для хлопа не гадаю”⁵⁴.

Не підлягає сумніву, що у тогочасній Галичині соціальні, як й етнічні, кордони були затерті, а подвійна ідентичність / походження були досить поширеним явищем. Власне Франкові належить велика заслуга у витворенні виключно української (на відміну від змішаної *gente Rutheni / natione Poloni*) ідентичності, котра спиралася на формулу про селянський характер української нації⁵⁵. Щоб зробити це, йому довелося максимально віддалитися від свого шляхетського походження. Парадокс полягає, однак, в тому, що, найімовірніше, він ніколи б не досяг успіхів у своїй кар’єрі, якби насправді був селянином і коли б його дитинство йшло тією траєкторією, що й доля абсолютної більшості селянських синів.

⁵⁰ Цит. за: Р. Горак. *Я є мужик ...* С. 68.

⁵¹ ЦДІАУЛІ. Ф. 663. Оп. 1. Од. зб. 154. Арк. 249.

⁵² Цит. за: *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*. Т. 2. С. 43.

⁵³ Цит. за: Там само. С. 80.

⁵⁴ Там само. С. 57. За іншою версією: “Я не думав писати по-хлопськи, за хлопів і для хлопів”. Там само. С. 96.

⁵⁵ Наприкінці 1890-х років Франко відмовився від цієї формули (Я. Грицак. Іван Франко в еволюції української політичної думки // *Сучасність*. 1994. № 9. С. 114-126). Але навіть після того він не признавався до свого напівшляхетського походження.